

dr hab. Inga Głuszek, prof. UMK
Instytut Archeologii WNH UMK w Toruniu
Szosa Bydgoska 44/48
87-100 Toruń
email: ingag@umk.pl

Recenzja rozprawy doktorskiej Pana Cezarego Bahyrycza pt.: *Ceramika świadectwem kontaktów ponadregionalnych. Miejsce dolin Wardaru i Strumy w sieci powiązań kulturowych Macedonii Centralnej w późnej epoce brązu*, Poznań 2024

W rozprawie doktorskiej pt.: *Ceramika świadectwem kontaktów ponadregionalnych. Miejsce dolin Wardaru i Strumy w sieci powiązań kulturowych Macedonii Centralnej w późnej epoce brązu* mgr Cezary Bahyrycz podjął się zadania weryfikacji dotychczasowych poglądów i dokonania nowej charakterystyki sytuacji kulturowej obszaru Macedonii Centralnej w okresie późnego brązu. Punktem wyjścia jego studiów stały się znane hipotezy dotyczące roli obszaru Macedonii Centralnej w badanym okresie, gdy tereny te i zamieszkujące je społeczności znajdowały się pod ciągłym wpływem impulsów kulturowych, społecznych i ekonomicznych płynących zarówno z północy - z terenów bałkańskich jak i z południa - z obszarów Egei. Zasięg terytorialny badań obejmuje doliny dwóch rzek Wardaru i Strumy a co za tym idzie terytoria współczesnej Grecji, Macedonii Północnej oraz Bułgarii. Podstawią badań i interpretacji zjawisk kulturowych stały się znaleziska ceramiki naczyniowej trzech głównych grup: ceramika malowana matową farbą, mykeńska, oraz nacinana i inkrustowana. W pracy uwzględniono zarówno materiały już publikowane jak i nie znane dotąd w literaturze przedmiotu. Dzięki podjętym staraniom udało się Autorowi dysertacji przedstawić znaleziska ceramiki zdeponowane obecnie między innymi w Muzeum Archeologiczne w Salonikach, Muzeum Odlewów, Uniwersytet Arystotelesa w Salonikach. Muzeum Regionalne w Błagojewgradzie. W wyniku przeprowadzonych kwerend Autor zidentyfikował i wykonał niezbędną dokumentację pozwalającą na wprowadzenie nowych źródeł do dyskursu naukowego. W swojej pracy posiłkował się również muzealnymi bazami danych jak dostępna online baza źródłowa zbiorów Muzeum Brytyjskiego.

Przyjmując niniejsze kryteria chronologiczne, terytorialne i źródłowe Autor postawił przed sobą zadanie syntezy danych opracowanych przez różne szkoły badawcze, pozyskane w różnych okresach rozwoju wiedzy i dokumentacji archeologicznej, przez co zostały one opublikowane na różnym stopniu szczegółowości. Chcąc jak najlepiej wywiązać się z tego

zadania Autor przedstawił szczegółową historię rozwoju badań archeologicznych wybranego obszaru poczynając od pierwszych inicjatyw archeologicznych z końca XIX wieku poprzez działania podjęte podczas I wojny światowej, okres międzywojenny po czasy drugiej połowy XX wieku (rozdział 3). Zebrane dane, wg horyzontów chronologicznych właściwych dla danego terytorium, zostały przedstawione osobno dla obszaru Macedonii Centralnej (współczesna Republika Grecji), doliny Strumy (Republika Bułgarii), doliny Wardaru (Republika Macedonii Północnej). W kolejnym rozdziale Autor przedstawia szczegółowo materiał źródłowy (rozdział 4). Ukazując poszczególne etapy studiów nad ceramiką okresu późnego brązu, nakreślając obecny stan wiedzy na temat rozprzestrzeniania ceramiki w wybranym okresie. Z rozdziału tego jasno wynika, iż pomimo stosunkowo dużej wiedzy w skali regionalnej brak jest kompleksowego podejścia do zagadnienia i przekrojowych a zarazem syntetycznych studiów w stosunku do występowania, dystrybucji i zmian w tym obrazie dotyczących ceramiki naczyniowej późnego okresu brązu z Macedonii Centralnej.

Jako próbę dokonania takiej charakterystyki i usystematyzowania zjawisk należy traktować kolejny rozdział 5, w których jako nadrzędną jednostkę przestrzenną stawia się dolinę Wardaru i Strumy wskazując rzeki nie tylko jako główne arterie stymulujące rozwój osadniczy ale też naturalne ciągi komunikacyjne łączące tereny podzielone współcześnie na odrębne jednostki państwowe. Autor słusznie zauważa, że doliny rzek odgrywały kluczową rolę w rozwoju dawnych społeczności, także w okresie późnego brązu i wczesnego żelaza. W poszczególnych podrozdziałach starano się usystematyzować dane pod względem chronologii, zasięgu przestrzennego a także wymiaru społeczno-symbolicznego (grobowego) dla trzech głównych kategorii naczyń czyli ceramiki malowanej matową farbą, ceramiki mykeńskiej oraz ceramiki nacinanej i inkrustowanej. W podrozdziałach przedstawiono cechy technologiczne, morfologiczne i stylistyczne naczyń. Jednak należy pamiętać, iż przedstawiona charakterystyka została zbudowana przede wszystkim na podstawie analiz makroskopowych, na podstawie obserwacji okiem nieuzbrojonym i przy pomocy mikroskopu. Jak sam Autor zauważa są to działania podstawowe, jednak mimo to należało w przypadku obserwacji mikroskopowych podać dane techniczne urządzenia jakim posługuje się w swoich badaniach. Nadto należy pamiętać, iż tego rodzaju analizy i uzyskane w ten sposób dane mają co najwyżej wartość ogólną (orientacyjną) i są obciążone dużym marginesem błędu. Stąd też stosowanie terminu grupy technologiczne nie wydaje się uzasadnione i może sugerować błędną definicję i niewłaściwą (nieuzasadnioną) klasyfikację zabytków. Wyjściem z sytuacji byłoby dokładne wyjaśnienie co Autor rozumie przez termin grupy technologiczne i w jakim kontekście stosuje to określenie do przedstawianego materiału źródłowego.

Interesujące są rozważanie dotyczące funkcji naczyń malowanych matową farbą a także mykeńskich. Autor wskazuje, iż poza użytkowym, codziennym i gospodarczym wymiarem można traktować naczynia malowane matową farbą jako wyznacznik pewnych zwyczajów symbolicznych, ze względu na występowanie tych naczyń jako darów grobowych. W tym ujęciu przede wszystkim istotne jest, iż wskazano w tej kategorii naczyń stołowych te o specjalnym znaczeniu, wykorzystywane podczas niecodziennych uroczystości. Jest to istotna dana w dalszych rozważaniach dotyczących znaczenia tej kategorii naczyń w życiu i kulturze społeczności późnej epoki brązu zamieszkujących Centralną Macedonię.

W odniesieniu do importów mykeńskich podkreślone zostało ich szczególne wykorzystanie podczas uczt i innych ceremonii, także o znaczeniu symboliczno-religijnym.

Interesująca jest tutaj sugerowana relacja pomiędzy ceramiką mykeńską postrzeganą jako przedmioty luksusowe dostępne jedynie dla elit społecznych oraz łatwiej osiągalną ceramiką malowaną matową farbą, która w sferze symbolicznej mogła pełnić podobną rolę jak importowana ceramika mykeńska.

Autor wskazuje jednak, że w przypadku Macedonii Centralnej widoczna jest większa przystępność i rozpowszechnienie naczyń mykeńskich. Zjawisko to tłumaczone jest bardziej dogodnymi warunkami dystrybucji, co tym bardziej podkreśla znaczenie wielkich arterii rzecznych (Wardar, Struma) w budowie sieci kontaktów dalekosiężnych.

Wzmacniają tą hipotezę wskazane przez Autora znaleziska ceramiki mykeńskiej wysunięte daleko na północ, które choć są to w głównej mierze znaleziska jednostkowe wskazują na szeroki zasięg dystrybucji naczyń o wysokiej jakości technologicznej, które docierały w głąb Macedonii Centralnej. Na tym etapie badań otwartym pozostaje pytanie dotyczące znaczenia występowania importów ceramiki z południa w głębi terytoriów Macedonii Centralnej i terenach położonych dalej na północ. Zwłaszcza kwestie dotyczące, na ile silna jest argumentacja wykraczająca poza schematy zakładające dystrybucję przedmiotów, postulująca „wędrówkę” impulsów, idei i wiedzy technologicznej z południa, o których wspomina Autor w swojej dysertacji (s. 453). Z pewnością konieczne są w tym przypadku dalsze szczegółowe studia, intensyfikacja badań archeologicznych oraz spojrzenie na znaleziska ceramiki importowanej w szerszym kontekście faktów archeologicznych znanych z badanego obszaru. Co sygnalizuje autor wspominając o lokalnych (ręcznie lepionych) naśladownictwach ceramiki mykeńskiej (s. 441-442). Tym niemniej dystrybucja naczyń mykeńskich na tak daleko zakrojoną pod względem zasięgu terytorialnego skalę tym bardziej podkreśla znaczenie dolin rzecznych jako głównych i dogodnych (sprzyjających) dróg komunikacji i dystrybucji.

Autor znaczącą część rozdziału 5 poświęca analizie ręcznie lepionej ceramice nacinanej i inkrustowanej, kategorii naczyń której jak wskazuje mgr Bahyrycz nie poświęcano należytej uwagi. Dobitnie udowadnia to twierdzenie niedoprecyzowana chronologia pojawienia się ceramiki tego typu w repertuarach naczyń ze stanowisk macedońskich.

Charakteryzując stan badań nad wspomnianą ceramiką interesujący jest wątek występowania dużej ilości wspomnianej ceramiki na stanowiskach grobowych Faia Petra i Manastir (s. 457); co może sugerować specjalną rolę tejże ceramiki w wybranych społecznościach Macedonii centralnej. Jak wiele aspektów dotyczących charakterystyki ceramiki nacinanej i inkrustowanej wątek ten wymaga dalszych badań i studiów ilościowych i jakościowych znalezisk.

Przedstawiając charakterystykę słabo rozpoznanej kategorii ceramiki, pomimo małej ilości danych, warto pokusić się chociażby o przybliżone ujęcie znalezisk pod względem udziału fragmentów diagnostycznych i niediagnostycznych w przedstawianych zespołach, zwłaszcza jeśli część materiału badawczego to źródła, które nie były wcześniej publikowane. Następnie w tak wyznaczonych grupach dokonać charakterystyki możliwych do rozpoznania form naczyń i różnicować kryteria ilościowe i jakościowe dalszego opisu względem np. cech masy glinianej, ornamentu lub cech morfologicznych, zarówno fragmentów diagnostycznych jak i niediagnostycznych. Uwagi te sygnalizowane przy omawianiu podrozdziału 5.1.2 „Klasa północna” – ceramika nacinana i inkrustowana można odnieść również poniekąd do podrozdziału 5.1.1 Klasy „południowe” (ceramika malowana matową farbą i ceramika mykeńska). Prawdą jest, iż informacje te przewijają się w różnych podrozdziałach rozdziału 4. Klasyfikacje i analizy pradziejowej ceramiki w Centralnej Macedonii, jednak w tekście dotyczącym charakterystyki konkretnych kategorii ceramiki z pewnością pomogłyby w usystematyzowaniu wiedzy na temat badanego zespołu źródeł. Faktem jest, że proponowany system jest najlepszy do zastosowania dla całych form i fragmentów diagnostycznych (sygnalizowanych w podrozdziale dla ceramiki nacinanej i inkrustowanej) ale odpowiednio zmodyfikowany, na właściwym poziomie ogólności (naczynia otwarte/zamknięte, cienko/grubościenne) mógłby być również użyteczny w przypadku fragmentów brzuśców określanych, co do zasady, jako niediagnostyczne. W tym miejscu chciałabym zwrócić również uwagę na terminologię używaną w dysertacji w zakresie poszczególnych części naczyń; tyczy się to zwłaszcza terminów używanych w odniesieniu do uchwytów naczyń. W nomenklaturze nazwijmy to antycznej w polskiej terminologii używa się jedynie określenia imadło/a, ewentualnie uchwyt w odniesieniu do niepełnych form jak guzki, wałki. Autor

stosuje, zarówno w niniejszym podrozdziale jaki i innych częściach pracy, terminy ucho i imacz, wydaje się że w takiej sytuacji określenia te wymagają wyjaśnienia.

Cenne są dane statystyczne wskazujące na zróżnicowanie jakościowe produkcji naczyń nacinanych i inkrustowanych oraz intensywność i zmiany w natężeniu występowania naczyń tej kategorii, o charakterystycznych cechach jakościowych, w zależności od omawianego regionu (s. 534). W wypadku takich analiz należy oczywiście pamiętać, iż otrzymane wyniki są adekwatne do stanu ilościowego próby a ich wiarygodność powiązana jest ze stanem badań i ilością materiału źródłowego poddanego analizie. Dotyczy to również badań porównawczych dokonywanych pomiędzy wynikami uzyskanymi dla poszczególnych grup np. konkretnego rodzaju ceramiki z różnych stanowisk archeologicznych i obszarów geograficznych.

Tym niemniej biorąc po uwagę ilość i jakość materiału źródłowego jakim dysponował Autor ogólna charakterystyka znalezisk znajduje swoje uzasadnienie i pozwala na podstawowe zróżnicowanie znalezisk względem konkretnych obszarów występowania. Dalsze rozważania dotyczące czynników warunkujących taki stan rzeczy jak dostęp do surowca i odrębne cechy procesu wytwórczego (technologicznego) wymagają podejścia badawczego angażującego analizy fizykochemiczne dla zdefiniowanych grup makroskopowych masy glinianej z uwzględnieniem grup morfologicznych naczyń oraz badań geologiczno-geograficznych dla potencjalnych zespołów surowcowych. Problematyka ta sygnalizowana jest w rozdziale 7 dysertacji, gdzie Autor wskazał szereg metod specjalistycznych tzw. archeometrycznych, których zastosowanie może naświetlić kwestie dotyczące faktycznej przynależności zabytków do grup technologicznych i ostatecznie produkcyjnych, może pomóc również określić cechy surowców z jakich przygotowywano masę glinianą a w ten sposób pomóc określić procesy technologiczne stosowane dla właściwych grup ceramiki.

Jak sam Autor zauważa (s. 27) „w rozprawie doktorskiej zastosowano podejście teoretyczne, które opiera się na koncepcji głoszącej, że style ceramiczne są nośnikami informacji kulturowej, a poprzez badanie ich kontekstów, możliwa jest identyfikacja kontaktów ponadregionalnych w późnej epoce brązu. Dostarczają one wiedzy zarówno o pochodzeniu, strefach wpływów, praktykach religijnych, jak i powiązaniach etnicznych, a także wielu innych aspektach życia człowieka w pradziejach”. Autor jest świadom ograniczeń i mankamentów zastosowanej metody tym niemniej uznał ją za najbardziej adekwatną dla specyfiki źródeł jakimi dysponuje publikowanymi i niepublikowanymi, włączając w tym pierwszym przypadku również sposób i charakter publikacji, jakimi dysponuje.

W tym ujęciu niezwykle istotny jest rozdział 6 wskazujący, iż pomimo faktu że obszar Macedonii Centralnej można określić jako specyficzny model kulturowy, gdzie społeczności

żyjące w ramach odrębnych *toumb* charakteryzuje ciągłość i niezmiennosc tradycji manifestująca się między innymi w stałości form i wzorców kulturowych między innymi w odniesieniu do wytwórczości ceramicznej. To przedstawione analizy wybranych kategorii naczyń udowadniają, że społeczności zamieszkujące Macedonię Centralną - „strefę kontaktową” pomiędzy wpływami bałkańskimi a egejskimi (macedońskimi) wykazywały aktywną postawę przyjmując wybrane formy kulturowe i technologiczne do swojego – tradycyjnego systemu działania, jednocześnie twórczo przetwarzając je w kontekście możliwości i ograniczeń wynikających z własnego obrazu kulturowego, geograficznego (środowiskowego) i społecznego.

Jak wskazuje Autor dysertacji w odniesieniu do angliczowanego materiału znajdujemy dowody różnych efektów aktywnej postawy społeczności ludzkich w strefie kontaktowej tj. akceptacji obcych wzorców kulturowych jak np. importy ceramiki mykeńskiej, które znalazły swoje miejsce i rolę w społecznościach Macedonii Centralnej wyznaczając horyzont przedmiotów luksusowych przynależnych warstwie elit. Widoczny jest również model przywłaszczenia obcych wzorców np. poprzez produkcję lokalną imitacji ceramiki mykeńskiej. Jako taki przykład Autor wskazuje również ceramikę nacinaną i inkrustowaną, choć podkreśla że problematyka jej pochodzenia i chronologii, wymaga dalszych badań. W tym miejscu wskazuje ceramikę nacinaną i inkrustowaną ze śladami użycia grafitu w celu uzyskania połysku powierzchni jako możliwe przykłady ceramiki importowanej w tej kategorii. Być może wątkiem, który należałoby rozwinąć w przypadku niniejszej grupy naczyń są inspiracje mające swoje źródło w repertuarze przedmiotów, w tym naczyń, wykonanych z metalu. Rozpatrując zjawisko przywłaszczenia Autor wskazuje również zwyczaje pogrzebowe rejestrowane na obszarze Macedonii centralnej wśród, których można wskazać lokalne wersje zwyczajów znanych z obszarów południowych jak selekcja i wykorzystanie konkretnych kategorii naczyń w ceremonii pogrzebowej i w wyposażeniu grobowym.

Jednocześnie obrządek pogrzebowy charakterystyczny dla terenów Macedonii Centralnej kontrastuje swoją prostotą (w ujęciu archeologicznym) z bogactwem rytuałów manifestujących się poprzez źródła funeralne znane z terenów sąsiednich. Wg definicji proponowanych przez Autora jest to przykład odrzucenia obcych form kulturowych przez społeczność lokalną strefy kontaktowej. Przedstawiony materiał źródłowy wskazuje jak ważną rolę, w późnym okresie epoki brązu, w komunikacji i dystrybucji przejawów kultury materialnej, a co za tym idzie w jakimś stopniu również idei i wzorców społeczno-kulturowych, odegrały dla społeczności Macedonii Centralnej ciągi komunikacyjne doliny Wardaru i Strumy.

Pod względem formalnym praca nie budzi zastrzeżeń, jest napisana poprawnym językiem i można w tekście zauważyć niewielką ilość błędów technicznych, jak literówki lub błędy językowe. Na uwagę zwracają zapisy form naczyń stosowane dla ceramiki antycznej, w przypadku których znany i stosowany jest polski zapis jak kylikсы, kantarosy, skyfosy. Dopracowania jednak wymaga katalog. Należy zastanowić się nad jego budową czy zasadne jest dzielenie katalogu na kilka ze względu na stanowisko lub zespół z jakiego pochodzą znaleziska czy stworzenie jednego katalogu, w którym miejsce pozyskania zabytku stanie się jedną z informacji każdego rekordu. Nawet jeśli Autor utrzyma podział na kilkanaście mniejszych katalogów konieczne jest wprowadzenie numerów porządkowych dla znalezisk (i rekordów) dla każdego z katalogów (nie tylko rejestrowanie numerów, pod którymi już zainwentaryzowano poszczególne znaleziska). W ten sposób uniknie się niejasnego stosowania oznaczeń literowych i literowo numerycznych, konieczne jest ustalenie zapisu, który ułatwi poruszanie się i znalezienie konkretnego zabytku. jako stały element każdego rekordu katalogowego należy wprowadzić współczesne miejsce przechowywania zabytku. Tak sporządzony katalog byłby wartością dodaną a jednocześnie łatwiej i być może w pełniejszym zakresie można byłoby wykorzystać go w niniejszej dysertacji.

Oceniając rozprawę doktorską całościowo należy podkreślić rozległy zasięg terytorialny jaki stał się podstawą realizacji zagadnienia badawczego. Autor stanął również przed problemem zebrania i dokonania syntezy źródeł badanych i publikowanych w różnych systemach analizy i postrzegania źródeł ceramicznych, które rozwijały się na przestrzeni ponad stulecia. Ponadto w opracowaniu znalazły się także zabytki ceramiczne wcześniej niepublikowane, o których wiedzę Autor zdobył samodzielnie dzięki przeprowadzonym kwerendom muzealnym. Z tego skomplikowanego zadania mgr Cezary Bahyrycz wywiązał się bardzo sumiennie przedstawiając skrupulatną i systematyczną relację dotyczącą historii badań i obecnego stanu wiedzy na temat znalezisk ceramiki z okresu późnego brązu z obszaru Macedonii centralnej. Ponadto przestawił analizę jakościową znalezisk w oparciu o obserwacje makroskopowe włączając w tym miejscu w dyskurs nowo pozyskane źródła.

W konkluzji stwierdzam, że opiniowana rozprawa doktorska spełnia warunki określone w art. 187 ust. 1-3, Ustawy z dnia 20 lipca 2018 roku Prawo o szkolnictwie wyższym i wnioskuję o dopuszczenie Pana Cezarego Bahyrycza do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

VIDI DECANUS

DZIEKAN
Wydziału Archeologii

prof. dr hab. Andrzej Michałowski

